

Nowa instytucja opinii doradczych Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – uwagi po czterech latach od wejścia w życie Protokołu 16 do EKPC

The New Institution of Advisory Opinions of the European Court of Human Rights – Comments Four Years After the Entry Into Force of Protocol 16 to the ECHR

Protocol 16 to the European Convention of Human Rights introduced the procedure allowing national courts to request the European Court of Human Rights to issue advisory opinions on question of principle relating to the interpretation or application of the rights and freedoms defined in the Convention or the Protocols. Since 2018, the ECtHR has issued only five advisory opinions, the first of which was mostly criticized. Moreover, only seventeen State-Parties have ratified the Protocol so far. Therefore, the author tries to assess first four years of the functioning of the Protocol. He considers if the Protocol was really needed and is it functional? After presenting the solutions adopted in Protocol 16, he briefly discusses the advisory opinions issued by the Tribunal so far. The Author observes that despite the criticisms an overall assessment of the main idea of the Protocol is positive. It undoubtedly creates the first legal basis for dialogue between key judicial authorities in the State-Parties of the Convention and the Court of Strasbourg. Although the primary objective of this dialogue is to strengthen the implementation of the provisions of the Convention in the domestic legal systems, the institution of request for an advisory opinion by national courts will act as a constructive instrument in shaping European human rights standards. The introduction of a new mechanism can also be considered as another step toward making the Strasbourg Court the constitutional court determining the most important issues concerning the human rights standard at the European level.

Adam Wiśniewski

*doktor habilitowany nauk prawnych
profesor Uniwersytetu Gdańskiego*

ORCID – 0000-0002-4921-0215

e-mail: adam.wisniewski@prawo.ug.edu.pl

Słowa kluczowe:

Europejski Trybunał Praw Człowieka,
Europejska Konwencja Praw Człowieka,
opinie doradcze, Protokół 16 do EKPC,
prawa człowieka dialog sędziowski
konstytucjonalizacja

Key words:

European Court of Human Rights,
European Convention of Human Rights,
advisory opinions, constitutionalization,
human rights, judicial dialogue,
constitutionalisation

<https://doi.org/10.36128/priw.vi42.535>

1. Wstęp

W dniu 1 sierpnia 2018 r. wszedł w życie, po uzyskaniu wymaganej, minimalnej ilości 10 ratyfikacji, Protokół 16 do Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r. (Konwencja lub EKPC). Na jego podstawie nastąpiło rozszerzenie dotychczasowych kompetencji doradczych Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC), zgodnie z którymi na podstawie art. 47 Konwencji Trybunał może wydawać opinie doradcze w kwestiach prawnych dotyczących wykładni Konwencji i jej protokołów na wniosek Komitetu Ministrów. Protokołu 16 Trybunał stworzył podstawy do wydawania opinii doradczych na wniosek, „najwyższych sądów i trybunałów

Wysokich Umawiających się Stron”, a zatem w postępowaniu inicjowanym na szczeblu krajowym przez najwyższe organy sądowe umawiających się stron.

W okresie od 2018 roku ETPC wydał jedynie pięć opinii doradczych, przy czym już pierwsza z tych opinii spotkała się z krytyką. Trybunałowi zarzucono m.in., że nie sprostął pokładanym w nim oczekiwaniom¹. Pojawia się zatem kwestia oceny pierwszych czterech lat funkcjonowania Protokołu 16, tym bardziej że stronami Protokołu 16 jest zaledwie 17 państw-stron Konwencji². Tym bardziej warto postawić sobie pytanie, czy nowa instytucja opinii doradczych była potrzebna i czy sprawdza się w praktyce? Po przedstawieniu rozwiązań przyjętych w Protokole 16, omówione zostaną pokrótce opinie doradcze wydane dotychczas przez Trybunał, a następnie przedstawione będą wskazówki dla funkcjonowania instytucji nowych opinii doradczych wynikające z dotychczasowego orzecznictwa oraz krytyka rozwiązań przyjętych w tym Protokole.

Celem podjętych rozważań, prowadzonych przede wszystkim w oparciu o analizę tekstualną wydanych dotychczas opinii doradczych, jest w szczególności odpowiedź na pytanie, czy funkcjonowanie Protokołu 16 w praktyce przyczynia się do wzmocnienia dialogu sędziowskiego pomiędzy ETPC oraz najwyższymi sądami krajowymi oraz czy istotnie zbliża Trybunał do statusu trybunału konstytucyjnego dla Europy.

2. Rozwiązania wprowadzone przez Protokół 16 do EKPC

Propozycja rozszerzenia zakresu instytucji opinii doradczych wydawanych przez strasburski Trybunał pojawiła się już w raporcie Grupy Mędrców do Komitetu Ministrów, gdzie stwierdzono m.in., że „byłoby pożyteczne, gdyby wprowadzono system, który umożliwiłby sądom krajowym występowanie do Trybunału o opinie doradcze w kwestiach prawnych dotyczących interpretacji Konwencji i jej protokołów. Wskazano przy tym, że rozwiązanie takie miałoby sprzyjać dialogowi pomiędzy sądami oraz wzmocnić rolę „konstytucyjną” Trybunału³. O potrzebie wprowadzenia proponowanej procedury wspomniano następnie w deklaracjach końcowych z konferencji

-
- 1 Zob. m.in. Alarens Lavrysen, „The Mountain Gave Birth to a Mouse: The First Advisory Opinion Under Protocol No. 16” *Strasbourg Observers*, April 24, 2019. <https://strasbourgeoisobservers.com/2019/04/24/the-mountain-gave-birth-to-a-mouse-the-first-advisory-opinion-under-protocol-no-16/>. [dostęp: 21.09.2022].
 - 2 Zob. Chart of signatures and ratifications of Treaty 214. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treaty=214>. [dostęp: 3.10.2022].
 - 3 Protocol No. 16 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Explanatory Report, http://www.echr.coe.int/Documents/Protocol_16_explanatory_report_ENG.pdf, pkt. 1.

w Izmirze w kwietniu 2011 r. oraz w Brighton z 20 kwietnia 2012 r. W rezultacie przygotowanie odpowiedniego projektu zostało zlecone Komitetowi ds. reformy ETPC (*Steering Committee for Human Rights – CDDH*), w skład którego wchodzi przedstawiciele rządowi wszystkich 47 państw członkowskich Rady Europy. W czasie prac przygotowawczych okazało się, że główne problemy dotyczą określenia: jakie organy wewnętrzne państw-stron powinny mieć możliwość występowania o opinie doradcze, rodzaju pytań, na które Trybunał ma udzielać opinii doradczych, jak powinna wyglądać procedura rozpatrywania wniosków oraz wydawania opinii oraz skutek prawny opinii doradczej. Ostatecznie tekst protokołu został przyjęty na 1176 spotkaniu Wiceministrów. Postanowiono wówczas przyjąć ten projekt jako Protokołów 16 do Konwencji. Został on otwarty do podpisu w dniu 2 października 2013 r.

Istotą rozwiązań zaproponowanych w Protokole 16 jest przede wszystkim rozszerzenie kręgu podmiotów uprawnionych do występowania o opinię doradczą do Trybunału strasburskiego o sądy krajowe. Ma to o tyle znaczenie, że to właśnie na tych organach w dużej mierze spoczywa odpowiedzialność za prawidłową implementację Konwencji na poziomie krajowym. Zdaniem samego ETPC wprowadzenie instytucji opinii doradczej na wniosek sądów krajowych podkreśla fundamentalną rolę tych sądów w interpretowaniu Konwencji w duchu zasady subsydiarności⁴.

W artykule 1 Protokołu wprowadzono szereg ograniczeń co do możliwości występowania o opinię doradczą. Przede wszystkim nie wszystkie sądy krajowe uzyskują taką kompetencję, a jedynie „najwyższe sądy i trybunały instancji” (ang. *highest*). Jak wyjaśniono, w raporcie wyjaśniającym do Protokołu 16, w tekście ustępu 1 art. 1 celowo nie użyto określenia „najwyższe” (ang. *the highest*), aby umożliwić potencjalne włączenie tych sądów i trybunałów, które chociaż zajmują pozycję niższą niż trybunał konstytucyjny lub sąd najwyższy, posiadają mimo to specjalne znaczenie z uwagi na to, iż pełnią rolę sądów najwyższych w danych kategoriach spraw⁵. Rozwiązanie przyjęte w art. 10, do którego odsyła ustęp 1 artykułu 1, stanowi, że każde z państw-stron przy składaniu podpisu lub składaniu dokumentu ratyfikacyjnego, w deklaracji skierowanej do Sekretarza Generalnego Rady Europy, wskaże sądy i trybunały, które wyznacza jako właściwe do składania wniosków o opinię doradczą. Państwom-stronom pozostawiono jednocześnie możliwość zmiany tej deklaracji w każdym późniejszym czasie w takim samym trybie, w jaki była ona składana. W Raporcie wyjaśniającym zwrócono uwagę na elastyczność rozwiązania polegającego na wspomnianym sposobie określenia organów

4 ECHR Reflection Paper on the proposal to extend the Court’s Advisory Jurisdiction, document nr 3853038. http://www.echr.coe.int/Documents/2013_Courts_advisory_jurisdiction_ENG.pdf, pkt 8. [dostęp: 5.9.2022].

5 Protocol No. 16 to the Convention ..., pkt 8.

sądowych, które mogą składać wnioski o opinie doradcze oraz możliwości zmiany deklaracji państw-stron, co umożliwia „uwzględnienie cech szczególnych krajowych systemów sądowych”⁶. Rozwiązanie to można ocenić pozytywnie, albowiem nierzadko doświadczenia płynące z praktyki mogą wskazywać na np. zbyt wąskie określenie kręgu sądów i trybunałów, które mogą występować o opinię doradczą. Zawężenie kręgu organów sądowych, które mogą zostać upoważnione do składania wniosków o opinie doradcze, uzasadniono tym, że jest to zgodne z zasadą wyczerpania środków krajowych, chociaż sąd „najwyższy” też pozostaje instancją, do której należy taki środek wnieść, aby spełnić wymóg wyczerpania drogi krajowej. Ponadto, „najwyższe sądy i trybunały” zapewniają, zdaniem autorów Raportu, „odpowiedni poziom”, na którym powinien toczyć się dialog⁷. W istocie jednak bardziej przekonujący wydaje się inny argument podany w Raporcie wyjaśniającym, a mianowicie, że chodziło o uniknięcie znacznej ilości wniosków o opinię doradczą od sądów krajowych różnej instancji, co w kontekście przewlekłości postępowań przed trybunałem strasburskim jest w pełni zrozumiałe. Będzie jeszcze o tym mowa w kontekście krytyki rozwiązań wprowadzonych na podstawie Protokołu 16 w dalszej części opracowania.

W Protokole 16 wprowadzono także inne niż podmiotowe ograniczenia dotyczące możliwości składania wniosku o opinię doradczą. Dotyczą one przedmiotu, którego może dotyczyć wniosek. Zgodnie bowiem z ustępem 1 artykułu 1 możliwość występowania o opinie doradcze dotyczy tylko pytań o zasady odnoszące się do interpretacji lub stosowania praw i wolności przewidzianych w Konwencji i jej protokołach. Jest to warunek sformułowany inaczej w porównaniu z tym, o który przewidziano w art. 47 ust. 1 Konwencji, gdzie mowa jest o wydawaniu opinii doradczych „w kwestiach prawnych dotyczących wykładni Konwencji i jej protokołów”. W Raporcie wyjaśniającym zwrócono uwagę na odmienne cele procedury z art. 47 ust. 1 oraz procedury przewidzianej w Protokole 16. Wyjaśnienie to nie wydaje się jednak w pełni przekonujące. Sformułowanie „pytanie o zasady (*questions of principle*)” wyraźnie nawiązuje do konstytucyjnego charakteru przypisywanego Trybunałowi strasburskiemu. Idzie zatem o to, aby Trybunał nie był zasypywany pytaniami dotyczącymi jakichkolwiek problemów związanych z wykładnią stosowaniem EKPC, a jedynie problemów, które mają rangę zasadniczą. Z drugiej strony, trudno raczej przypuszczać, aby sądy najwyższe państw-stron decydowały się na występowanie do Trybunału z pytaniami innymi niż posiadającymi charakter zasadniczy. Dlatego można uznać, że ten dodatkowy warunek służy raczej podkreśleniu rangi konstytucyjnego Trybunału strasburskiego i będzie zapewne spełniać rolę kryterium filtrującego, służącego do odrzucania pytań nie dotyczących kwestii o zasadniczym znaczeniu.

6 Ibidem.

7 Ibidem.

Ważnym warunkiem jest wymóg, aby pytania, z którymi występują najwyższe sądy i trybunały krajowe były powiązane z kontekstem konkretnej rozpoznawanej przez dany sąd sprawy. Innymi słowy nie jest możliwe składanie pytań, które zmierzałyby do oceny *in abstracto* przez Trybunał rozwiązań prawnych w danym państwie-stronie bez powiązania z konkretną sprawą. Ograniczenie to jest w pełni zrozumiałe, albowiem w przeciwnym razie Trybunał strasburski przyjąłby do pewnego stopnia funkcje sprawowane przez krajowe trybunały konstytucyjne, oceniając konstytucyjną aktów normatywnych, przy czym rolę wzorca konstytucyjnego pełniłaby w tym przypadku Europejska Konwencja Praw Człowieka. Wydaje się jednakże, nawet przy założeniu tego wymogu, że ocena legislacji krajowej z punktu widzenia zgodności z EKPC będzie zawsze do pewnego stopnia nieunikniona.

Ponadto, Protokół 16 wprowadza wymóg uzasadnienia wniosku o opinię doradczą oraz przedstawienia prawnego oraz faktycznego kontekstu sprawy. Jest to naturalną konsekwencją powiązania instytucji pytania o opinię doradczą, z konkretną, będącą w toku sprawą. Jak zwrócono uwagę w Opinii Trybunału dotyczącej Protokołu 16, „odpowiedni problemy prawa Konwencji powinny zostać określone oraz poddane dyskusji na poziomie krajowym”. Trybunał natomiast „nie powinien zajmować się badaniem faktów sprawy lub prawa krajowego w ramach tej procedury” czy też „rozstrzygać sprawę toczącą się przed sądem zadającym pytanie”. Powinien on natomiast „skoncentrować się na pytaniu o zasadę, które zostało wniesione”⁸. W Raportie wyjaśniającym stwierdzono, że w opisie stan prawny i faktyczny należy określić przedmiot sprawy oraz istotne ustalenia faktyczne, wskazać mające zastosowanie przepisy prawa krajowego oraz istotne problemy wynikające z Konwencji, a w szczególności praw i wolności, które mogą mieć zastosowanie. Konieczne może być również zawarcie we wniosku podsumowania stanowisk stron postępowania przed sądem krajowym, a także, jeżeli jest to możliwe i właściwe, przedstawienie własnego stanowiska sądu krajowego występującego z pytaniem włączając w to jego własne analizy dotyczące zadane pytania. Ten ostatni element uzasadnienia prawnego i faktycznego jest o tyle istotny, że stanowić on będzie w praktyce najbardziej wyrazisty przejaw dialogu sędziowskiego toczącego się w ramach nowej procedury. Własne stanowisko w sprawie zadawanego pytania sądu występującego o opinię doradczą spotka się bowiem albo z aprobatą, albo też z polemiką Trybunału strasburskiego, wymagać zatem będzie odniesienia się ETPC do poglądów sądów

8 Opinion of the Court on Draft Protocol No. 16 to the Convention extending its competence to give advisory opinions on the interpretation of the Convention. Opinia przyjęta na Sesji Plenarnej Trybunału 6 maja 2013 r. http://www.echr.coe.int/Documents/2013_Protocol_16_Court_Opinion_ENG.pdf, pkt 8. [dostęp: 21.9.2022].

krajowych. Tym samym możliwa będzie bezpośrednia dyskusja organów sądowych dotycząca kształtu materialnych standardów EKPC.

Zadane przez sąd krajowy pytanie o opinię doradczą podlega ocenie przez pryzmat kryteriów dopuszczalności, które zostały określone w art. 1 Protokołu 16. Oceny tej dokonuje ciało w postaci panelu pięciu sędziów Wielkiej Izby. Wydając decyzję odmowną panel powinien przedstawić uzasadnienie. Warto zauważyć, że sam Trybunał w toku prac na tekstem Protokołu opowiadał się przeciwko takiemu rozwiązaniu. Zamiast tego postulował on wydanie ogólnych wskazówek dotyczących zakresu oraz funkcjonowania jego kompetencji doradczej. Natomiast pozytywnie ocenił możliwość dyskrecjonalnego decydowania o przyjęciu wniosku opinii⁹. W Raporcie wyjaśniającym stwierdzono, że wymóg uzasadniania każdej odmowy rozpoznania wniosku o opinię doradczą ma w założeniu przyczynić się do wzmocnienia dialogu pomiędzy Trybunałem a krajowymi systemami sądowymi. Wymóg ten ma również służyć wyjaśnieniu, co należy rozumieć przez „pytania o zasady odnoszące się do interpretacji praw i zasad określonych w Konwencji i jej protokołach”¹⁰.

Opinię doradczą, w przypadku akceptacji wniosku, wydaje Wielka Izba Trybunału. Opinia nie ma mieć wiążącej mocy, jednak fakt, że będzie wydana przez największy możliwy skład Trybunału strasburskiego, będzie niewątpliwie nadawać jej bardzo dużego prestiżu. Zarówno w panelu, jak i w składzie Wielkiej Izby z urzędu zasiadać będzie sędzia zasiadający w Trybunale z ramienia strony, której sąd skierował wniosek. W przypadku braku takiego sędziego lub jeżeli nie może on zasiąść w składzie panelu lub Wielkiej Izby, jego miejsce zajmie osoba wyznaczona przez Przewodniczącego Trybunału z listy przedstawione przez dane państwo-stronę.

W przypadku samego postępowania o wydanie opinii doradczej zwrócić należy przede wszystkim uwagę na to, że w założeniu nie ma ono charakteru kontradyktoryjnego. Warto jednak zauważyć, że w protokole przewidziano jednakże prawo do udziału w nim Komisarza Praw Człowieka Rady Europy oraz państwa-strony. Udział ten może polegać na przedstawianiu pisemnych uwag oraz udziale w rozprawach przed Trybunałem. Przewodniczący Trybunału może ponadto zwrócić się o przedstawienie pisemnych uwag oraz udział w rozprawach jakiegokolwiek inne państwo-stronę oraz jakąkolwiek osobę, jeżeli wymaga tego interes należytego wymiaru sprawiedliwości (*the interest of the proper administration of justice*). W Raporcie wyjaśniającym zwrócono uwagę, że uregulowanie to odzwierciedla instytucję interwencji

9 Reflection paper on the proposal to extend the Court's Advisory jurisdiction, http://www.coe.int/t/dgi/brighton-conference/documents/Court-Advisory-opinions_en.pdf, pkt 34, Opinion of the Court, pkt 9. [dostęp: 15.9.2022].

10 Explanatory report, pkt 15.

strony trzeciej przewidzianą w art. 36 Konwencji. Stwierdzono jednocześnie, że „oczekuje się, iż strony postępowania w sprawie, w którego wystąpiono o opinię doradczą, zostaną zaroszone do udziału w postępowaniu”¹¹. Uregulowanie to do pewnego stopnia uwzględnia postulat zgłaszany przez organizacje pozarządowe, aby umożliwić wszystkim stronom postępowania toczącego się przed sądem krajowym przedstawianie stanowiska na piśmie oraz branie udziału w rozprawach przez Trybunałem¹². Należy przy tym zauważyć, że przedstawienie istotnych argumentów stron postępowania może stanowić także część uzasadnienia prawnego i faktycznego wniosku sądu krajowego o wydanie opinii doradczej.

Wnioski o opinie doradcze mogą być składane w języku, w którym toczy się postępowanie krajowe. Rozwiązanie to należy ocenić pozytywnie, będzie to bez wątpienia zachęcać sądy krajowe do składania tych wniosków. Spotkało się ono natomiast, co jest zrozumiałe, z negatywną opinią samego Trybunału wskazującego m.in. na konieczność zapewnienia środków na tłumaczenia wniosków o opinię oraz załączanych do tych wniosków dokumentów¹³.

Warto też wspomnieć, że opinie doradcze są komunikowane sądowi lub trybunałowi, który o nią występował oraz państwu-stronie, do której ten sąd należy, a także będą też publikowane. Efekt zatem wydanych opinii nie będzie ograniczał się li tylko do systemu prawnego państwa-strony, której sąd wystąpił z pytaniem, lecz wpływać będą także na systemy prawne pozostałych państw-stron.

3. Opinie doradcze wydane przez ETPC od czasu wejścia w życie Protokołu 16*

ETPC wydał dotychczas pięć opinii doradczych, a w jednym przypadku odrzucił wniosek słowackiego Sądu Najwyższego o wydanie opinii doradczej w sprawie dotyczącej niezależności służby kontrolnej badającej skargi przeciwko policji, która stanowiła wewnętrzną komórkę Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. ETPC, biorąc pod uwagę, że sprawa została ostatecznie rozpatrzona przez niezależne sądy, uznał, że pytania postawione we wniosku, z racji ich charakteru, stopnia nowości oraz/lub złożoności, nie stanowią sprawy, w której występujący z wnioskiem trybunał potrzebowałby wskazówek w formie opinii doradczej w celu zapewnienia poszanowania Konwencji przy

11 Ibidem, pkt 20.

12 Zob. Joint NGO comments on the drafting of Protocols 15 and 16 to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 4 October 2012, 3. <http://www.amnesty.org/fr/library/asset/IOR61/008/2012/en/884bf030-e694-40e8-942c-2a577aca2337/ior610082012en.pdf>. [dostęp: 5.9.2022].

13 Opinion of the Court, pkt 14.

rozstrzygnięciu sprawę zawisłej przed tym sądem¹⁴. Decyzję ETPC w tej sprawie należy ocenić pozytywnie, podkreśla ona bowiem konstytucyjną funkcję instytucji opinii doradczych, które mają w istocie dotyczyć kwestii zasad dotyczących interpretacji i stosowania praw przewidzianych w Konwencji i jej protokołach.

Pierwszy wniosek do ETPCz o wydanie opinii doradczej na mocy Protokołu nr 16 złożył Francuski Sąd Kasacyjny. Sąd ten w orzeczeniu z dnia 5 października 2018 roku postanowił przedłożyć Europejskiemu Trybunałowi Praw Człowieka wniosek o wydanie opinii doradczej zadając następujące pytania: 1) Czy Państwo Strona przekroczy swój margines swobody przewidziany w art. 8 EKPC odmawiając wpisania do rejestru urodzeń danych dziecka urodzonego za granicą przez surogatkę, w zakresie, w którym zagraniczny akt urodzenia określa „zamierzoną matkę” (*intended mother*) dziecka jako matkę prawną, a jednocześnie mając na uwadze, że rejestracja jest dopuszczalna w zakresie, w jakim określa ona „zamierzonego ojca” (*intended father*), który jest także biologicznym ojcem dziecka? Czy w związku z tym należy dokonać rozróżnienia, czy dziecko zostało poczęte za pomocą komórek jajowych „zamierzonej matki” czy też nie?; 2) W przypadku gdy odpowiedź na jedno z dwóch powyższych pytań będzie twierdząca, czy możliwość przewidziana dla „zamierzonej matki” adoptowania dziecka jej małżonka, biologicznego ojca dziecka, co stanowiłoby sposób na ustanowienie prawnej relacji matka-dziecko, zapewniłaby zgodność z wymogami Artykułu 8 Konwencji?

ETPC wydał w tej sprawie opinię doradczą liczącą 13 stron, przy czym ściśle merytoryczne, prawne, rozważania, nie licząc wniosków zajmują nie więcej niż 5 stron. Opinię tę trudno uznać za imponującą pod względem rozmiaru czy też poziomu rozważań merytorycznych. Trudno też dziwić się, że spotkała się ona z krytyką¹⁵. W swoich wywodach merytorycznych ETPC stwierdził m in. że ważne jest to, że najpóźniej wtedy, gdy, zgodnie z oceną okoliczności każdego przypadku, relacja między dzieckiem a przyszlą matką stała się praktyczną rzeczywistością, powinien istnieć skuteczny mechanizm umożliwiający uznanie tej relacji. Przystosowanie może spełniać ten wymóg o ile warunki, którym podlega, są odpowiednie, a procedura umożliwia szybkie podjęcie decyzji, tak aby dziecko nie było przez dłuższy czas utrzymywane w stanie niepewności prawnej co do stosunku, w którym ma pozostawać. Jest oczywistym, że warunki te muszą dokonana przez sądy ocenę najlepiej pojętego interesu dziecka w świetle okoliczności sprawy¹⁶.

14 Decision on a request for an advisory opinion under Protocol No. 16 concerning the interpretation of Articles 2, 3 and 6 of the Convention, request by the Supreme Court of the Slovak Republic, Request no. P16-2020-001, Strasbourg, 14 grudnia 2020 par. 22-23.

15 Zob. m.in. Lavrysen, „The Mountain Gave Birth to a Mouse”.

16 Ibidem, par. 54.

Podsumowując, biorąc pod uwagę margines swobody państw w zakresie wyboru środków, rozwiązania alternatywne dla rejestracji, w szczególności adopcja przez planowaną matkę, mogą być dopuszczalne, o ile procedura przewidziana w prawie krajowym zapewnia ich szybkie i skuteczne wdrożenie, zgodnie z najlepiej pojętym interesem dziecka¹⁷. Ostatecznie ETPC wydał opinię doradczą, stwierdzając, że w sytuacji, o której mowa w pytaniach Sądu Kasacyjnego, gdy dziecko urodziło się za granicą w ramach umowy o macierzyństwo zastępcze i zostało poczęte z gamet przyszłego ojca i dawcy będącego osobą trzecią, a prawna relacja rodzic-dziecko z zamierzonym ojcem została uznana w prawie krajowym¹⁸.

Jak już wspomniano, pierwsza opinia doradcza ETPC spotkała się z krytyką. Zarzucono m.in., że Trybunał nie odniósł się szerzej do argumentów przedstawianych przez uczestników postępowania. Przede wszystkim jednak zwrócono uwagę, że, poza samym stwierdzeniem, że ogólna i absolutna niemożność uznania dziecka naruszałaby Konwencję (paragraf 42), opinia doradcza dostarcza także zaskakująco mało wskazówek na temat tego, co nie stanowiłoby naruszenia¹⁹. Takie lakoniczne podejście ETPC, zdaniem Laruensa Lavryseny, stawia w wątpliwość to, czy mechanizm Protokołu nr 16 kiedykolwiek dojrzeje do roli znaczącego narzędzia dialogu sądowego²⁰.

Pesymizm wynikający ze wspomnianej oceny pierwszej opinii doradczej do pewnego stopnia rozwiewają następną cztery opinie doradcze wydane w późniejszym okresie przez Trybunał. Są one już wyraźnie obszerniejsze i dowodzą znaczącego zaangażowania Trybunału w udzielenie odpowiedzi na zadane pytania zgodnie z wymogami Protokołu 16.

Drugą opinię doradczą ETPC wydał w dniu 29 maja 2020 roku na wniosek ormiańskiego Trybunału Konstytucyjnego złożonego w związku z postępowaniem karnym wszczętym wobec byłego prezydenta Roberta Kocharyanowa, w którym zarzucono mu próbę obalenia porządku konstytucyjnego w 2008 roku. Wniosek ten jest o tyle interesujący, że wiązał się z zagadnieniami pewności, dostępności, przewidywalności i stabilności prawa, a także zasady niedziałania prawa karnego wstecz

Trybunał Konstytucyjny Armenii zadał Trybunałowi następujące pytania dotyczące głównie rozumienia pojęcia prawo zawartego w Konwencji:

17 Advisory Opinion concerning the recognition in domestic law of a legal parent-child relationship between a child born through a gestational surrogacy arrangement abroad and the intended mother requested by the French Court of Cassation, request no. P16-2018-001, Strasbourg 10.4.2019, par. 54-55.

18 Ibidem, 13.

19 Zob. m.in. Alarens Lavrysen, „The Mountain Gave Birth to a Mouse”.

20 Ibidem.

1. „1. Czy pojęcie „prawa” w rozumieniu Artykułu 7 Konwencji, o którym mowa w innych artykułach Konwencji, na przykład w Artykułach 8-11, charakteryzuje się takim samym stopniem wymagań jakościowych (pewność, dostępność, przewidywalność, stabilność)?
2. 2. Jeśli nie, jakie są standardy ich wyznaczania?
3. 3. Czy prawo karne, które definiuje przestępstwo oraz zawiera odniesienie do niektórych przepisów aktu prawnego najwyższego rzędu o wyższym poziomie abstrakcji, spełnia wymogi pewności, dostępności, przewidywalności i stabilności?
4. 4. W świetle zasady nie działania prawa karnego wstecz (art. 7 ust. 1 Konwencji), jakie standardy ustanowione są dla porównywania prawa karnego obowiązującego w czasie popełnienia przestępstwa z prawem karnym znowelizowanym, w celu określenia ich kontekstualnych (zasadniczych) podobieństw lub różnic?²¹”.

ETPC odmówił odpowiedzi na pytania 1 i 2, uznając, że odpowiedzi na te pytania miałyby charakter abstrakcyjny i ogólny wykraczając tym samym poza zakres opinii doradczej przewidzianej w Protokole 16. Z kolei udzielając odpowiedzi na trzecie pytanie, ETPC dokonał m.in. szczegółowej analizy porównawczej rozwiązań legislacyjnych państw-stron dotyczących stosowania technik „odesłań blankietowych” oraz „odesłań do innych przepisów” dochodząc do wniosku, że techniki te są szeroko stosowane w poszczególnych państwach w ich prawie karnym²². Jednakże, aby zapewnić zgodność z postanowieniem Artykułu 7, przepisy prawa karnego definiujące przestępstwo muszą spełnić ogólne wymogi dotyczące „jakości prawa”, to jest muszą być wystarczająco precyzyjne, dostępne i przewidywalne w ich stosowaniu²³. Zdaniem ETPC najbardziej skutecznym sposobem zapewnienia jasności oraz przewidywalności jest stosowanie odesłań wyraźnych, przy czym przepis odsyłających powinien określać konstytutywne elementy przestępstwa. Co więcej, przepisy do których następuje podesłanie, nie mogą poszerzać zakresu kryminalizacji określonego przez przepis odsyłający. Określiwszy te warunki ETPC stwierdził, że obie techniki odesłań stosowanie przy kryminalizacji działań lub zaniechań nie są same przez się niezgodne z wymogami artykułu

21 Advisory opinion concerning the use of the „blanket reference” or „legislation by reference” technique in the definition of an offence and the standards of comparison between the criminal law in force at the time of the commission of the offence and the amended criminal law, requested by the Armenian Constitutional Court, request no. P16-2019-001, STRASBOURG, 29 May 2020, 2.

22 Ibidem, par. 71.

23 Ibidem, par. 72.

7 Konwencji²⁴. Przepis odsyłający powinien umożliwiać jednostce, jeżeli jest taka potrzeba z pomocą porady prawnej, przewidywanie, jakie zachowanie spowoduje pociągnięcie go do odpowiedzialności karnej²⁵.

Z kolei udzielając odpowiedzi na pytanie czwarte Trybunał przypomniał, że art. 7 Konwencji bezwarunkowo zakazuje retrospektywnego stosowania prawa karnego, jeżeli jest to niekorzystne dla oskarżonego²⁶. Ponadto, zgodnie z zasadą retrospektywnego stosowania łagodniejszego prawa karnego, która określona w orzecznictwie ETPC (w sprawie Scoppola przeciwko Włochom), Trybunał potwierdził, że art. 7 ust. 1 Konwencji gwarantuje nie tylko zasadę nieretrospektywności bardziej rygorystycznych przepisów karnych, ale także, w sposób dorozumiany, zasadę retrospektywności łagodniejszego prawa karnego. Zasadę tę wyraża reguła, iż w przypadku rozbieżności między prawem karnym obowiązującym w chwili popełnienia czynu a późniejszymi przepisami karnymi uchwalonymi przed wydaniem prawomocnego wyroku, sądy muszą stosować to prawo, którego przepisy są najkorzystniejsze do pozwanego²⁷.

Analizując swoje dotychczasowe orzecznictwo ETPC doszedł do wniosku, że orzecznictwo to nie oferuje wyczerpującego zestawu kryteriów do porównywania prawa karnego obowiązującego w chwili popełnienia przestępstwa i znowelizowanego prawa karnego. Niemniej jednak można wysnuć wniosek, że oceniając, czy popełnione czyny były karalne na podstawie przepisów obowiązujących w czasie ich popełnienia, Trybunał miał na uwadze szczególne okoliczności danej sprawy oraz konkretny stan faktyczny ustalony przez sądy krajowe, a także orzecznictwo sądów krajowych wyjaśniające pojęcia użyte w obowiązujących przepisach²⁸. Porównanie pomiędzy prawem karnym obowiązującym w chwili popełnienia przestępstwa a znowelizowanym prawem karnym musi zostać dokonane przez kompetentne sądy krajowe, nie poprzez porównywanie definicji przestępstwa *in abstracto*, ale z uwzględnieniem szczególnych okoliczności sprawy. Sądy te powinny porównać skutki prawne możliwego zastosowania przepisów znowelizowanych oraz obowiązujących w czasie popełnienia zarzucanego czynu²⁹. Odpowiadając po przeprowadzeniu swoich wywodów, na pytanie czwarte Trybunał wydał następującą opinię: „W celu ustalenia, czy w rozumieniu art. 7 Konwencji prawo wydane po popełnieniu przestępstwa jest mniej lub bardziej korzystne dla oskarżonego niż prawo obowiązujące w czasie popełnienia zarzucanego przestępstwa

24 Ibidem, par. 73-74.

25 Ibidem, par. 74.

26 Ibidem, par. 80.

27 Ibidem, par. 81.

28 Ibidem, par. 86.

29 Ibidem, par. 88 i 91.

należy uwzględnić szczególne okoliczności sprawy (zasada konkretyzacji). Jeżeli późniejsze prawo jest surowsze niż prawo, które obowiązywało w chwili domniemanego popełnienia przestępstwa, prawo to nie może być zastosowane³⁰.

Kolejna opinia doradcza została wydana na wniosek litewskiego Naczelnego Sądu Administracyjnego, złożonego w związku ze sprawą odmowy zarejestrowania pani N.V. przez Centralną Komisję Wyborczą jako kandydatki w wyborach do Sejmu w 2020 r.³¹. Odmowa rejestracji nastąpiła w związku z uruchomieniem procedury impeachmentu i pozbawieniem pani N.V. członkostwa w parlamencie litewskim (Seimas). Nastąpiło to w związku z orzeczeniem Trybunału Konstytucyjnego z 2014 roku, stwierdzającym, że złamała ona przysięgę i rażąco naruszyła konstytucję poprzez zaniechanie uczestnictwa w wielu posiedzeniach litewskiego parlamentu. W związku z zaskarżeniem decyzji o odmowie rejestracji przez panią N.V. sprawa trafiła do litewskiego Naczelnego Sądu Administracyjnego, który wystąpił z wnioskiem o wydanie opinii doradczej, prosząc o wskazówki w sprawie kryteriów, które należy stosować przy ocenie zgodności obecnie obowiązujących przepisów dotyczących impeachmentu, z art. 3 (prawo do wolnych wyborów) Protokołu nr 1 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.

Zdaniem skarżącej, podczas rozpatrywania jej sprawy nie uwzględniono przepisów dotyczących impeachmentu zmienionych w następstwie wyroku ETPC w sprawie Paksas przeciwko Litwie z 2011 r. W wyroku w tej sprawie Trybunał strasburski orzekł, że trwałe i nieodwracalne pozbawienie Pana Paksasa, byłego prezydenta, możliwości sprawowania funkcji parlamentarnych stanowiło nieproporcjonalne ograniczenie i w związku z tym doszło do naruszenia art. 3 Protokołu nr 1 do Konwencji przewidującego prawo do wolnych wyborów³². Wyjątkowość regulacji litewskiej na tle innych państw członkowskich Rady Europy polegała na tym, że pan Paksas otrzymał nie tylko zakaz pełnienia funkcji członka parlamentu, ale także sprawowania jakiegokolwiek innego urzędu do objęcia którego konieczne było złożenie zaprzysiężenia. Tymczasem w większości państw członkowskich Rady Europy impeachment nie ma bezpośredniego wpływu na prawa wyborcze zainteresowanej osoby lub nie ma bezpośrednich konsekwencji dla wykonywania prawa do kandydowania w wyborach parlamentarnych, lub dopuszczalne

30 Ibidem, opinia nr 3.

31 Advisory opinion on the assessment, under Article 3 of Protocol No. 1 to the Convention, of the proportionality of a general prohibition on standing for election after removal from office in impeachment proceedings, requested by the Lithuanian Supreme Administrative Court (Request no. P16-2020-002), Strasbourg, 8 April 2022.

32 Ibidem, par. 26. Do czasu wydania opinii doradczej władze litewskie nie wykonały tego wyroku.

ograniczenia wymagały orzeczenia sądowego i podlegały ograniczeniom czasowym³³. W związku z tym przy ocenie proporcjonalności takiego środka decydujące znaczenie powinno mieć ograniczenie czasowe oraz możliwość zaskarżenia danego środka³⁴.

W swoich wywodach ETPC zwrócił uwagę na szeroki margines oceny z jakiego państwa korzystają w sferze praw wyborczych, a zwłaszcza jak idzie o stosowanie zasady „dorozumianych ograniczeń” przy stosowaniu art. 3 Protokołu I czy regulowaniu biernego prawa wyborczego³⁵. Istotne znaczenie ma również to, że jakakolwiek regulacja dotyczących kwestii wyborów powinna być oceniana w świetle historycznego i politycznego kontekstu danego kraju³⁶. W opinii doradczej w tej sprawie ETPC stwierdził, że „kryteria, które są istotne przy podejmowaniu decyzji, czy zakaz wykonywania mandatu parlamentarnego w postępowaniu impeachmentowym przekroczył próg proporcjonalności na podstawie art. 3 Protokołu nr 1, powinny mieć charakter obiektywny i uwzględniać istotne okoliczności związane nie tylko z wydarzeniami, które doprowadziły do postawienia w stan oskarżenia zainteresowanej osoby, ale także – i przede wszystkim – do uwzględnienia w przejrzysty sposób funkcji, które osoba ta miała pełnić w przyszłości. Kryteria te powinny być zatem identyfikowane głównie przez pryzmat wymogów prawidłowego funkcjonowania instytucji, do której osoba ta stara się zostać członkiem, a także systemu konstytucyjnego i demokracji jako całości w danym państwie”³⁷.

Czwarta opinia doradcza została wydana na wniosek Trybunału Kasacyjnego Armenii 26 kwietnia 2022 roku o dotyczyła wykonania wyroku w sprawie Virabyan przeciwko Armenii (skarga nr 40094/05) wydane-go przez ETPC w 2012 roku, w którym które „złe traktowanie” skarżącego w areszcie policyjnym w 2004 roku zostało zakwalifikowane przez Trybunał jako „tortury”. W następstwie tego wyroku w 2016 roku wszczęte zostało postępowanie karne przeciwko dwóm odpowiedzialnym za to policjantom, jednak dziesięć miesięcy później postępowanie to zostało umorzone z powodu upływu terminu przedawnienia³⁸. Umorzenie to zostało jednak zakwestionowane, w szczególności prokurator złożył apelację argumentując, że stosowanie przedawnienia w odniesieniu do aktów tortur jest zabronione na

33 Ibidem, par. 75.

34 Ibidem, par. 76.

35 Ibidem, par. 79, 81 i 91.

36 Ibidem, par. 86.

37 Ibidem, 36.

38 Advisory opinion concerning the statute of limitations and torture requested by the Court of Cassation of Armenia, request no. P16-2021-001, Strasbourg, 24 April 2022.

podstawie artykułu 3 Konwencji. Trybunał Kasacyjny uznał, że rozpoznanie tej apelacji wymaga opinii doradczej ETPC biorąc pod uwagę, z jednej strony, wynikający z orzecznictwa Trybunału oraz innych instytucji międzynarodowych obowiązek karania aktów tortur, a z drugiej, znaczenie przestrzegania wymogów wynikających z art. 7 Konwencji przewidującego zakaz karania bez podstawy prawnej.

EKPC, wypowiadając się na temat zastosowania artykułu 7, powtórzył, że zasada zakazu karania bez prawa ma kluczowe znaczenie do praworządności. Przesłanki i kary muszą być jasno określone i nie może być od tego żadnych odstępstw. Zdaniem Trybunału terminy przedawnienia są pomocne w zapewnieniu legalności pewności i ostateczności oraz pomagają zapobiegać nadużyciom praw oskarżonych. Trybunał podkreślił przy tym, że w jego dotychczasowym orzecznictwie wydawanie wyroków skazujących za przestępstwa, które uległy przedawnieniu zostało uznane za naruszenie Konwencji. Ostatecznie ETPC wydał opinię o następującej treści: „Jeżeli przestępstwo podlega przedawnieniu zgodnie z prawem krajowym, a mający zastosowanie termin przedawnienia już upłynął, art. 7 Konwencji wyklucza wznowienie ścigania za takie przestępstwo. Do sądów krajowych należy przede wszystkim ustalenie, czy zasady prawa międzynarodowego mające moc prawną w krajowym porządku prawnym mogą zapewnić wystarczająco jasną i przewidywalną podstawę prawną w rozumieniu art. 7 Konwencji dla uznania, iż dane przestępstwo nie podlegało przedawnieniu”³⁹.

Ostatnia, piąta opinia doradcza wydana została przez ETPC na wniosek francuskiej Conseil d'État w dniu 13 lipca 2022 roku. Wniosek dotyczył odpowiednich kryteriów oceny zgodności z art. 14 Konwencji przewidującym zakaz dyskryminacji w połączeniu z art. 1 Protokołu nr 1 przewidującym ochronę własności przepisu prawa wyłączającego możliwość, z której korzystały stowarzyszenia właścicieli ziemskich, które powstały po utworzeniu zatwierdzonych miejskich stowarzyszenie myśliwych (*association communale de chasse agréé* – ACCA) wycofania swoich gruntów z terenów łowieckich ACCA po osiągnięciu przez nie takiej minimalnej powierzchni, która to umożliwia. Opinia doradcza wydana w tej sprawie przez ETPC zawiera szczegółowe wskazówki pod adresem występującej z wnioskiem Conseil d'Etat dotyczące zastosowania postanowień Konwencji i jej protokołów w sprawie będącej przedmiotem rozpoznania.

W swojej opinii doradczej wraz z uzasadnieniem liczącym 34 strony Trybunał odpowiedział bowiem, że Conseil d'Etat będzie musiała najpierw ocenić, czy różnica w traktowaniu pomiędzy stowarzyszeniami uznanymi w czasie, gdy powstała ACCA, a stowarzyszeniami utworzonymi po tej dacie, mieści się w zakresie zastosowania art. 14 Konwencji w połączeniu z art. 1 Protokołu I, a jeśli tak, to czy różnica ta dotyczyła osób znajdujących

39 Ibidem, 34.

się w analogicznej lub stosunkowo podobnej sytuacji⁴⁰. Jeżeli odpowiedź na każde z tych pytań wstępnych jest twierdząca, to do Conseil d'Etat należeć będzie ustalenie, czy rozpatrywane odmienne traktowanie jest „uzasadnione i rozsądne” i, odpowiednio, zgodne z art. 14 Konwencji w związku z art. 1 Protokołu nr 1 oraz upewnienie się: po pierwsze, czy ustawodawca dokonując rozróżnienia między kategoriami właścicieli gruntów lub praw łowieckich na podstawie daty utworzenia ich stowarzyszenia realizował jeden lub więcej „uzasadnionych celów”; po drugie, że prawo spełniało wymóg legalności zawarty w art. 1 Protokołu nr 1; i po trzecie, że istnieje „rozsądny stosunek proporcjonalności” między zastosowanymi środkami a uzasadnionym celem (celami), które mają być realizowane. W tym względzie ocena Conseil d'Etat powinna być przeprowadzona w świetle kryterium „oczywiście bez uzasadnionych podstaw” w odniesieniu do kontroli korzystania z mienia w rozumieniu art. 1 akapit drugi Protokołu nr 1. Dodatkowo ETPC wskazała, że „oceniając proporcjonalność środka ustalającego kwestionowane odmienne traktowanie, Conseil d'Etat powinna wziąć pod uwagę m.in. charakter wprowadzonego przez prawo kryterium różnicowania oraz jego wpływ na margines oceny organów krajowych; wybór środków zastosowanych do osiągnięcia zamierzonego(ych) celu(ów); stosowność zastosowanych środków w odniesieniu do celu lub celów, które miały zostać zrealizowane; oraz wpływ zastosowanych środków”⁴¹.

4. Wskazówki dotyczące instytucji opinii doradczych na podstawie Protokołu 16 wynikające z dotychczasowego orzecznictwa

Jak już wspomniano, EPTC wydał dotychczas, od 1 sierpnia 2018 r., tj. od wejścia w życie Protokołu 16, stosunkowo niewiele, bo zaledwie pięć opinii doradczych. Tym niemniej, na podstawie dotychczas wydanych opinii można już sformułować pewne spostrzeżenia dotyczące funkcjonowania tej nowej instytucji w systemie ochrony praw człowieka utworzonym na podstawie EKPC. Wynikają z nich przede wszystkim wskazówki w dużej mierze dla „najwyższych sądów i trybunałów” państw-stron dotyczące występowania przez nie z wnioskami o wydanie opinii doradczej na podstawie Protokołu 16 adresowane przede wszystkim do „najwyższych sądów i Trybunałów” państw-stron.

Trybunał wielokrotnie w dotychczas wydanych opiniach wskazał na zasadę subsydiarności oraz margines oceny sądów państw członkowskich.

40 Advisory opinion on the difference in treatment between landowners' associations „having a recognised existence on the date of the creation of an approved municipal hunters' association” and landowners' associations set up after that date requested by the French Conseil d'État, request no. P16-2021-002, Strasbourg, 13 July 2022, 33-34.

41 Ibidem, 34.

W pierwszej opinii doradczej dla Armenii Trybunał powtórzył, że „jak stwierdzono w Preambule do Protokołu nr 16, celem procedury opinii doradczych jest dalsze wzmocnienie interakcji między Trybunałem a władzami krajowymi, a tym samym wzmocnienie wdrażania Konwencji, zgodnie z zasadą subsydiarności. Celem procedury nie jest przekazanie sporu do Trybunału, ale raczej udzielenie sądowi występującemu z wnioskiem wskazówek w kwestiach dotyczących spraw Konwencji przy rozstrzyganiu zawisłej przed nim sprawy⁴². Podobnie stwierdził ETPC także w pierwszej opinii doradczej dla Francji oraz w opinii doradczej dla Litwy, dodając, że „Trybunał nie ma jurysdykcji ani do oceny stanu faktycznego sprawy, ani do oceny merytorycznej poglądów stron na temat interpretacji prawa krajowego w świetle prawa Konwencji, ani do orzekania w sprawie wyniku postępowania. Jego rola ogranicza się do wydawania opinii w odniesieniu do przedłożonych mu pytań. Do sądu lub trybunału występującego z wnioskiem należy rozstrzygnięcie kwestii poruszonych w sprawie i wyciągnięcie, na ile to jest właściwe, wniosków wynikających z opinii wydanej przez Trybunał w odniesieniu do przepisów prawa krajowego przywołanych w sprawie oraz dla wyniku sprawy⁴³. Co więcej, jak już wspomniano, do sądów krajowych należy stosowanie postanowień Konwencji w świetle obowiązujących w krajowym porządku prawnym zasada prawa międzynarodowego⁴⁴.

W pierwszej opinii doradczej dla Francji ETPC określił też swoją rolę w procedurze dotyczącej opinii doradczej, stwierdzając, że: „formułując swoją opinię, Trybunał należycie uwzględni uwagi na piśmie i dokumenty przedstawione przez różnych uczestników postępowania. Niemniej jednak należy pokreślić, iż zadaniem Trybunału nie jest udzielenie odpowiedzi na wszystkie przedstawione mu podstawy i argumenty ani szczegółowe przedstawienie podstaw przedstawionej odpowiedzi opinii; zgodnie z Protokołem nr 16, rolą Trybunału nie jest orzekanie w postępowaniu kontradiktoryjnym w sprawie skarg poprzez wydanie wiążącego wyroku, ale raczej zapewnienie sądowi lub trybunałowi występującemu z wnioskiem wskazówek umożliwiających mu zapewnienie poszanowania praw przewidzianych w Konwencji przy rozstrzyganiu zawisłej przed nim sprawy⁴⁵.

W wydanych dotychczas opiniach pojawiły się również istotne wskazówki dotyczące sposobu formułowania pytań do Trybunału. ETPC wyraźnie wykluczył dopuszczalność pytań o charakterze ogólnym i abstrakcyjnym, które nie są powiązane z okolicznościami danej sprawy. Jak już wspomniano,

42 Advisory opinion concerning the use of the „blanket reference”, par. 43.

43 Advisory Opinion concerning the recognition in domestic law of a legal parent-child relationship, par. 25.

44 Ibidem, 34.

45 Opinia doradcza nr P16-2018-001, par. 34.

zgodnie z artykułem 1 ust. 2 Protokołu 16 wystąpienie z wnioskiem o wydanie opinii jest możliwe jedynie w związku ze sprawą toczącą się przed danym sądem lub trybunałem. W sprawie wniosku ormiańskiego Trybunału Konstytucyjnego w opinii wydanej dnia 29 maja 2020 ETPC odmówił, jak już wspomniano, udzielenia odpowiedzi na dwa pierwsze pytania. Trybunał uznał, że nie dostrzega jakiegokolwiek bezpośredniego związku pomiędzy pierwszym oraz drugim pytaniem a toczącym się postępowaniem krajowym, w szczególności nic w stanie faktycznym nie wskazuje na możliwość zastosowania artykułów od 8 do 11 Konwencji, których dotyczyły zadanie dwa pierwsze pytania⁴⁶. ETPC uznał w związku z tym, że odpowiedź na pierwsze i drugie pytanie miałyby charakter abstrakcyjny i ogólny wykraczając tym samym poza zakres opinii doradczej przewidzianej w Protokole 16⁴⁷.

Należy pamiętać, że pomimo tego, iż decyzję o przyjęciu wniosku przyjmuje zespół pięciu sędziów Wielkiej Izby, to nie pozbawia to „Wielkiej Izby możliwości korzystania z pełnego zakresu uprawnień przyznanych Trybunałowi, w tym uprawnień w zakresie jurysdykcji Trybunału”⁴⁸. Decyzja panelu nie może również uniemożliwiać Wielkiej Izbie oceny, czy każde z pytań składających się na wniosek spełnia wymogi art. 1 Protokołu nr 16, w szczególności: czy każde pytanie dotyczy „istotnych kwestii dotyczących interpretacji lub stosowania praw i wolności zawartych w Konwencji i jej protokołach” (art. 1 ust. 1); czy zasięgnięto opinii „w związku ze sprawą toczącą się przed danym sądem lub trybunałem” (art. 1 ust. 2); oraz czy sąd występujący z wnioskiem uzasadnił go oraz przedstawił istotne elementy podstawy prawnej i stanu faktycznego sprawy (art. 1 ust. 3)⁴⁹. Krótko mówiąc Wielka Izba, niezależnie od decyzji panelu dotyczącej akceptacji wniosku, posiada kompetencję do oceny, czy poszczególne pytania spełniają warunki wynikające z artykułu 1 Protokołu 16. ETPC zauważył ponadto, że opinia Wielkiej Izby musi ograniczać się do punktów, które są bezpośrednio związane z postępowaniem toczącym się na szczeblu krajowym. W związku z tym Wielka Izba może weryfikować, czy pytania będące przedmiotem wniosku spełniają wymogi określone w art. 1 Protokołu nr 16 na podstawie pierwotnego wniosku, otrzymanych uwag i wszelkich innych materiałów przed nim. Jeżeli dojdzie do wniosku, z należytych uwzględnieniem faktycznego i prawnego kontekstu sprawy, że niektóre pytania nie spełniają tych wymagań, nie będzie ich badał i wyrazi to w oświadczeniu złożonym w swojej opinii doradczej⁵⁰.

46 Opinia doradcza nr P16-2019-001, par. 53-54.

47 Ibidem, par. 55.

48 Opinia doradcza nr P16-2019-001, par. 47.

49 Ibidem.

50 Ibidem.

W oparciu zatem o wspomniane kompetencje oraz biorąc pod należytą uwagę faktyczny oraz prawny kontekst sprawy, Wielka Izba może nie tylko uznać, że niektóre pytania nie spełniają wspomnianych wymogów⁵¹. Warto zwrócić uwagę, że Trybunał może także dokonać przeformułowania zadanych pytań tak, aby ograniczyć ich zakres to kwestii bezpośrednio związanych z postępowaniem na poziomie krajowym. Kompetencję tą Trybunał wywodzi z postanowienia art. 1 ust. 2 Protokołu 16, zgodnie z którym „wystąpienie z wnioskiem o wydanie opinii jest możliwe jedynie w związku z sprawą toczącą się przed danym sądem lub trybunałem”. Na tej podstawie Trybunał uznał, że ma prawo przeformułować pytania zadane przez sąd wywołający, mając na uwadze szczególne okoliczności faktyczne i prawne będące przedmiotem postępowania krajowego. Faktycznie uczynił to już w pierwszej opinii doradczej⁵².

W przypadku dwóch pierwszych pytań zawartych we wniosku ormiańskiego Trybunału Konstytucyjnego ETPC uznał jednak, że takiej możliwości zmiany pytań nie ma stwierdzając, iż „w szczególności nie wydaje się możliwe przeformułowanie pytań tak, aby Trybunał mógł ograniczyć swoją opinię doradczą do »punktów, które są bezpośrednio związane z postępowaniem toczącym się na szczeblu krajowym«”⁵³. Dlatego też Trybunał stwierdził, że „pytania pierwsze i drugie nie spełniają wymogów art. 1 Protokołu nr 16 i nie mogą być przeformułowane w taki sposób, aby umożliwić mu skuteczne i zgodne z jego celem pełnienie funkcji doradczej”⁵⁴. Uznał on ponadto, że odpowiedź w tym zakresie miałaby charakter abstrakcyjny i ogólny, wykraczający tym samym poza zakres opinii doradczej przewidzianej w Protokole nr 16 do Konwencji. Pytania te nie spełniały zatem wymogów art. 1 Protokołu nr 16 do Konwencji⁵⁵. Z tego też właśnie powodu ETPC odmówił udzielenia odpowiedzi na pierwsze i drugie pytanie zadane przez ormiański Trybunał Konstytucyjny.

Kwestia odmowy odpowiedzi na dwa pierwsze pytania ormiańskiego Trybunału stanowi istotną wskazówkę na przyszłość dla najwyższych sądów i trybunałów państw-stron odnośnie tego, jak zadawać pytania na podstawie Protokołu 16. Pytania nie mogą być ogólne i abstrakcyjne, a sąd krajowy musi wykazać ścisły związek ze stanem faktycznym sprawy, która legła u podstaw wystąpienia o opinię doradczą do EKPC na podstawie Protokołu 16. Sąd krajowy może też się liczyć z dokonaniem przeformułowania swojego

51 Ibidem.

52 Opinia doradcza nr P16-2018-001, par. 27-33.

53 Ibidem, par. 55.

54 Ibidem, par. 56.

55 Advisory opinion concerning the use of the „blanket reference”, par. 43.

pytania przez Trybunał. Nadto, Trybunał uważa, że podobnie może również łączyć niektóre pytania zadane przez sąd wzywający⁵⁶. Wspomniana kompetencja do przeformułowania zadanych pytań jest oceniana pozytywnie, uznaje się bowiem, że stanowi w istocie pomoc dla sądów krajowych⁵⁷. Co więcej, można wręcz uznać, iż umożliwiała ona unikanie sytuacji, w których doszłoby do odmowy wydania opinii doradczej jedynie z powodu wadliwego sformułowania pytań przez sąd krajowy we wniosku. Jest to o tyle istotne, że odmowa wydania opinii doradczej z powodu niewłaściwego sformułowania pytań przez sąd krajowy mogłaby działać zniechęcająco jeśli chodzi o składanie wniosków o opinie doradcze w innych sprawach, a potencjalnie także podważać zaufanie do najwyższych sądów krajowych do tej instytucji.

5. Krytyka i ocena instytucji opinii doradczych wprowadzonych Protokołem 16

Rozwiązania przyjęte w Protokole 16 wzorowane były do pewnego stopnia na instytucji pytań prejudycjalnych sądów krajowych do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej⁵⁸. Widoczne są jednak istotne różnice pomiędzy rozwiązaniem strasburskim a luksemburskim. Idzie tu przede wszystkim o brak wiążącego charakteru opinii doradczej Trybunału, a jednocześnie brak zobligowania sądów krajowych do występowania do ETPC z wnioskiem o wydanie takiej opinii⁵⁹. Niewątpliwie osłabia to znaczenie nowego rozwiązania. Warto zauważyć, że za nadaniem opinii doradczej Trybunału mocy wiążącej nie tylko w odniesieniu do sądu, który o nią występował, ale także dla władz państwa, którego sąd wystąpił z wnioskiem o tą opinię, opowiadały się m.in. organizacje pozarządowe⁶⁰.

Tym niemniej zastrzeżenia do nowej instytucji opinii doradczych przedstawione zostały w opinii nr 2/13 Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej wydanej na wniosek Komisji Europejskiej na podstawie art. 218

56 Opinia doradcza nr P16-2019-001, par. 45.

57 Nikos Vogiatzis, „The Second Advisory Opinion by the Strasbourg Court under Protocol 16: A Contextual Analysis” *European Convention on Human Rights Law Review*, nr 3 (2021): 2.

58 Michael O’Boyle, „The legitimacy of Strasbourg review: time for a reality check?”, [w:] *La conscience des droits. Mélanges en l’honneur de Jean-Paul Costa*, red. Patrick Titun (Paris: Dalloz, 2011), 497.

59 Zgodnie art. 267 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej, w przypadku gdy pytanie prejudycjalne jest podniesione w sprawie zawisłej przed sądem krajowym, którego orzeczenia nie podlegają zaskarżeniu według prawa wewnętrznego, sąd ten jest zobowiązany wnieść sprawę do Trybunału.

60 Zob. Joint NGO comments, 2.

(11) TFUE w kontekście planowanego przystąpienia UE do EKPC⁶¹[29]. Sprzeciw TSUE wobec procedury doradczej na podstawie Protokołu 16 wiązał się z identyfikacją potencjalnej rywalizacji z procedurą z art. 267 TFUE, z uwagi na to, że sądy krajowe mogą skierować to samo pytanie zarówno do Trybunału Strasburskiego, jak i do TSUE. Tymczasem projekt bowiem umowy akcesyjnej nie regulował związku między tymi dwiema procedurami. Obawy TSUE wiązały się zwłaszcza z możliwością ograniczenia kompetencji TSUE w sytuacji, gdy sąd krajowy kierowałby do ETPC pytanie, które w swej istocie dotyczy praw podstawowych zapisanych w Karcie Praw Podstawowych UE, która musi być interpretowana zgodnie z EKPC jako minimalny standard ochrony. Mechanizm opinii doradczej zgodnie z Protokołem 16 mógłby uczynić procedurę odesłania prejudycjalnego nieskuteczną, umożliwiając jego obejście, a tym samym osłabiając system sądowniczy UE⁶².

Obawy te w dużej mierze okazały się jednak nieuzasadnione. Przede wszystkim, jak już zwrócono uwagę, kompetencja do występowania z wnioskiem o opinię doradczą na podstawie Protokołu 16 została ograniczona do „najwyższych sądów i trybunałów państw-stron”. Poza tym, jak już również wspomniano, większość pytań prejudycjalnych kierowanych jest jednak przez sądy krajowe niższych instancji, co znaczenie ogranicza ryzyko potencjalnego konfliktu, którego obawiał się TS UE we wspomnianej opinii. Niewątpliwie natomiast, jednak opinia 2/13 mogła odegrać rolę zniechęcającą państwa-strony EKPC, jeśli chodzi o ratyfikację Protokołu 16.

Z krytyką spotkało się również przewidziane w Protokole 16 ograniczenie kompetencji do występowania o opinie doradcze jedynie do „najwyższych sądów i trybunałów państw-stron”. Zwraca się bowiem uwagę, że to właśnie pytania prejudycjalne zadawane przez sądy niższych instancji przyczyniły się do progresywnego rozwoju prawa unijnego⁶³. Zauważyć jednak należy, że ograniczenie to było w gruncie rzeczy nieuniknione. Problemem systemu EKPC jest już od wielu lat ogromna ilość skarg indywidualnych napływających do Trybunału, a kolejne reform systemu implementacji Konwencji służyły przede wszystkim usprawnieniu procedury rozpatrywania

61 Opinia nr 2/13 TSUE z 18 grudnia 2014 Opinia wydana na podstawie art. 218 ust. 11 TFUE – Projekt umowy międzynarodowej – Przystąpienie Unii Europejskiej do europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności – Zgodność wspomnianego projektu z traktatami UE i FUE. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=160882&doclang=PL>. [dostęp: 23.9.2022].

62 Julia Jungfleisch, *The Strasbourg Version of Judicial Dialogue in Multilevel Systems – a short look at where we are with the Advisory Opinion Procedure under Protocol 16*. https://jean-monnet-saar.eu/?page_id=223493. [dostęp: 21.9.2022].

63 Ibidem.

tych skarg. Wprowadzenie możliwości zwracania się o opinie doradcze przez wszystkie sądy krajowe państw-stron doprowadziłoby, o czym była już mowa, do pogłębienia się problemu nadmiernej ilości spraw zawisłych przez Trybunałem. Argument ten jest tym bardziej przekonujący, że Protokół 16 został pomyślany m.in. jako środek do unikania kierowania nadmiernej ilości skarg do Trybunału⁶⁴.

Nowej procedurze opinii doradczych zarzuca się również wysoki stopień woluntaryzmu, który przejawia się, po pierwsze, w określaniu sądów upoważnionych do występowania o opinię, po drugie, w podejmowaniu decyzji, czy w ogóle należy wystąpić o opinię doradczą oraz, po trzecie, przy implementacji wydanej już opinii, albowiem opinie doradcze nie są wiążące dla państw-stron⁶⁵. Z drugiej strony argumentować można, że to właśnie dobrovolność nowej procedury dotyczącej opinii doradczej może stanowić zachętę dla najwyższych sądów i trybunałów państw stron do występowania o tę opinię do Trybunału, a tym samym do inicjowania oraz rozwijania dialogu sędziowskiego. Poza tym obligatoryjny charakter takiej procedury kłóciłby się co do zasady z istotą instytucji opinii doradczej, która przecież nie jest wyrokiem podlegającym wykonaniu. Istotne znaczenie w kontekście instytucji opinii doradczej mają również wspomniane już zasady subsydiarności oraz marginesu oceny. Dobrowolność nowej procedury pozostaje bowiem w harmonii z tymi zasadami, pozostawiając najwyższym sądom krajowym swobodę zakładaną przez doktrynę marginesu oceny. Zwraca się też nie bez racji uwagę, że rozwój dialogu pomiędzy ETPC a najwyższymi sądami krajowym poprzez instytucję nowej opinii doradczej będzie w istocie z korzyścią zarówno dla stopnia wykonywania Konwencji jak i dla osób wnoszących skargi do Trybunału, jeżeli sądy krajowe będą postępować zgodnie z wydaną opinią⁶⁶.

Co więcej, jak zwrócił uwagę. Enrico Albanesi, pomimo formalnie braku mocy wiążącej opinie doradcze oddziałują pod względem prawnym na inne państwa-strony Konwencji, także te, które nie ratyfikowały Protokołu

64 Ibidem.

65 Ibidem.

66 Christos Gionnopoulos, *Considerations on Protocol N 016: Can the New Advisory Competence of the European Court of Human Rights Breathe New Life into the European Convention on Human Rights?* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019). <https://www.cambridge.org/core/journals/german-law-journal/article/considerations-on-protocol-n16-can-the-new-advisory-competence-of-the-european-court-of-human-rights-breathe-new-life-into-the-european-convention-on-human-rights/A23B941F24F37E4ADF099A63866A6A60>. [dostęp: 25.9.2022].

16⁶⁷. Określając to oddziaływanie mianem „horyzontalnego efektu prawnego” Albanesi zwraca uwagę, iż stanowi to dobry powód, który powinien skłonić inne państwa do ratyfikacji Protokołu 16. W ten bowiem sposób najwyższe sądy krajowe państw-stron będą mogły uczestniczyć w tworzeniu orzecznictwa poprzez dialog sędziowski inicjowany wnioskiem o opinię doradcą⁶⁸.

Propozycje sformułowane przez Enrico Albanesiego wiążą się z konstytucyjnym aspektem nowej instytucji opinii doradczych. Przede wszystkim można uznać, że instytucja ta może prowadzić do wzmocnienia konstytucyjnej pozycji ETPC. Spore znaczenie w tym kontekście będzie miała praktyka orzecznicza Trybunału, a w szczególności poziom merytorycznych wydawanych opinii⁶⁹. Wspomnianej już wcześniej krytyce pierwszej opinii dla Francji zarzucono nie bez racji lakoniczność oraz wątpliwy poziom merytoryczny, zwłaszcza jeśli chodzi o część zawierającą wskazówki dla sądu krajowego występującego z pytaniami. Wydawanie tego rodzaju opinii doradczych z pewnością nie zachęci kolejnych najwyższych sądów i trybunałów krajowych do występowania z kolejnymi pytaniami, nie doprowadzi do rozwoju dialogu sędziowskiego za pomocą tej instytucji ani też nie umocni pozycji ETPC jako sądu konstytucyjnego Europy. Wydawane przez ETPC kolejne opinie prezentują z pewnością wyższy poziom merytoryczny, aczkolwiek nadal wydaje się, że w niewystarczającym stopniu oparte są na zasadach, co stanowi istotny wymóg pod adresem orzeczeń o charakterze konstytucyjnym. Dopiero bowiem odpowiednio wysoki poziom uzasadnienia orzeczenia oraz oparcie go na zasadach Konwencji oraz szerzej prawa międzynarodowego pozwala na określenie go mianem konstytucyjnego⁷⁰.

6. Podsumowanie

Można uznać, że Protokół stwarza, przynajmniej potencjalnie, dobre podstawy formalnoprawne do prowadzenia oraz rozwoju dialogu pomiędzy najważniejszymi organami sądowymi w państwach-stronach Konwencji a Trybunałem strasburskim. Instytucja wniosków sądów krajowych o opinię doradcą może pełnić ważną rolę konstruktywnym w kształtowaniu

67 Enrico Albanesi, „The European Court of Human Rights’ Advisory Opinions Legally Affect Non-ratifying States: A Good Reason (From a Perspective of Constitutional Law) to Ratify Protocol No. 16 to the ECHR” *European Public Law*, nr 1 (2022): 1-2.

68 Ibidem, 2-18.

69 Zob. m.in. Lavrysen, „The Mountain Gave Birth to a Mouse”.

70 Stephen Greer, Luzius Wildhaber, „Revisiting the Debate about »constitutionalising« the European Court of Human Rights” *Human Rights Law Review*, nr 12 (2013): 668; Wildhaber, „A Constitutional Future for the European Court of Human Rights” *Human Rights Law Journal*, nr 507 (2002): 164.

Europejskich standardów praw człowieka. Powodzenie nowej instytucji zależy jednak w dużej mierze od samego Trybunału strasburskiego oraz poziomu wydawanych przez niego orzeczeń. Wydaje się, że po krytyce pierwszej opinii doradczej dla Francji, ETPC wyciągnął odpowiednie wnioski i dąży do wydawania opinii doradczych na odpowiednio wysokim poziomie merytorycznym. Pomimo tego, że dorobek orzecznicy ETPC na podstawie Protokołu 16 nie jest na razie zbyt duży, bowiem obejmuje zaledwie 5 opinii wydanych w okresie 4 lat obowiązywania Protokołu 16, to na podstawie wydanych już opinii można sformułować pewne spostrzeżenia dotyczące zwłaszcza sposobu formułowania pytań do Trybunału. Jest to o tyle istotne, że odmowa odpowiedzi na zadane pytania może zniechęcać najwyższe sądy i trybunały krajowe od występowania z wnioskami na podstawie Protokołu 16.

Można uznać, że powodzenie zatem nowej instytucji opinii doradczych zależy w istocie od obustronnego wysiłku. Sądy krajowe muszą formułować pytania zgodnie z wymogami Protokołu 16 oraz wskazówkami wynikającymi z orzecznictwa. Z kolei Trybunał strasburski powinien dążyć do wydawania opinii doradczych zawierających z jednej strony wystarczająco pomocne wskazówki dla sądu krajowego występującego z wnioskiem, a z drugiej, dbać jednocześnie o odpowiednio wysoki poziom samej opinii, w szczególności poprzez oparcie jej na zasadach Konwencji oraz ogólnego prawa międzynarodowego.

Wydaje się, że wspomniane obustronne podejście ETPC oraz najwyższych sądów krajowych do nowej instytucji opinii doradczych będzie zarówno sprzyjać rozwojowi dialogu sędziowskiego, jak i stanowić będzie kolejny rzeczywisty krok w kierunku uczynienia Trybunału strasburskiego trybunałem konstytucyjnym Europy rozstrzygającym na poziomie europejskim najważniejsze zagadnienia i problemy wspólne dla wszystkich państw-stron EKPC.

Bibliografia

- Advisory Opinion of the Court on Draft Protocol No. 16 to the Convention extending its competence to give advisory opinions on the interpretation of the Convention, opinia przyjęta na Sesji Plenarnej Trybunału 6 maja 2013 r. http://www.echr.coe.int/Documents/2013_Protocol_16_Court_Opinion_ENG.pdf.
- Albanesi Enrico, „The European Court of Human Rights’ Advisory Opinions Legally Affect Non-ratifying States: A Good Reason (From a Perspective of Constitutional Law) to Ratify Protocol No. 16 to the ECHR” *European Public Law*, nr 1 (2022): 1-18.
- ECHR Reflection Paper on the proposal to extend the Court’s Advisory Jurisdiction, document nr 3853038. http://www.echr.coe.int/Documents/2013_Courts_advisory_jurisdiction_ENG.pdf.

- Gionnopoulos Christos, *Considerations on Protocol N 016: Can the New Advisory Competence of the European Court of Human Rights Breathe New Life into the European Convention on Human Rights?* Cambridge: Cambridge University Press, 2019. <https://www.cambridge.org/core/journals/german-law-journal/article/considerations-on-protocol-n16-can-the-new-advisory-competence-of-the-european-court-of-human-rights-breathe-new-life-into-the-european-convention-on-human-rights/A23B941F-24F37E4ADF099A63866A6A60>.
- Greer Stephen, Wildhaber Luzius, „Revisiting the Debate about »constitutionalising« the European Court of Human Rights” *Human Rights Law Review*, nr 12 (2013): 655-687.
- Joint NGO comments on the drafting of Protocols 15 and 16 to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 4 październik 2012. <http://www.amnesty.org/fr/library/asset/IOR61/008/2012/en/884bf030-e694-40e8-942c-2a577aca2337/ior610082012en.pdf>.
- Jungfleisch Julia, *The Strasbourg Version of Judicial Dialogue in Multilevel Systems – a short look at where we are with the Advisory Opinion Procedure under Protocol 16*. https://jean-monnet-saar.eu/?page_id=223493.
- Lavrysen Alarens, „The Mountain Gave Birth to a Mouse: The First Advisory Opinion Under Protocol No. 16” *Strasbourg Observers*, 24 kwietnia 2019. <https://strasbourgobservers.com/2019/04/24/the-mountain-gave-birth-to-a-mouse-the-first-advisory-opinion-under-protocol-no-16/>.
- O’Boyle Michael, „The Future of the European Court of Human Rights” *German Law Journal*, nr 10 (2011): 1862-1878.
- O’Boyle Michael, „The legitimacy of Strasbourg review: time for a reality check?”, [w:] *La conscience des droits. Mélanges en l’honneur de Jean-Paul Costa*, red. Patrick Titiun. 492-504. Paris: Dalloz, 2011.
- Reflection paper on the proposal to extend the Court’s Advisory jurisdiction. http://www.coe.int/t/dgi/brighton-conference/documents/Court-Advisory-opinions_en.pdf.
- Report of the Group of Wise Persons to the Committee of Ministers CM Documents, 979bis Meeting, 15 November 2006, CM(2006) 203, pkt 24. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d7893.
- Ulfstein Geir, „The European Court of Human Rights as a Constitutional Court?” *PluriCourts Research Paper* Nr 14-08 (2014): 1-7. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2419459.
- Vogiatzis Nikos, „The Second Advisory Opinion by the Strasbourg Court under Protocol 16: A Contextual Analysis” *European Convention on Human Rights Law Review*, nr 3 (2021): 1-18.
- Widłak Tomasz, „O konstytucjonalizacji prawa międzynarodowego – ku konstytucji społeczności międzynarodowej?” *Problemy Współczesnego*

Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego, vol. VIII (2010): 49-79.

Wildahber Luzius, „A Constitutional Future for the European Court of Human Rights” *Human Rights Law Journal*, nr 507 (2002): 161-165.

Wiśniewski Adam, *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2008.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license.

For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>